

ANNA STANIEWSKA

dr inż. architekt
Instytut Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej
e-mail: astaniewska@pk.edu.pl

MIEJSCA UPAMIĘTNIENIA AKCJI T4 JAKO PRZYKŁAD WSPÓŁCZESNEJ INTERWENCJI W HISTORYCZNYCH ZAŁOŻENIACH PARKOWYCH SZPITALI PSYCHIATRYCZNYCH PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

**AKTION T4 MEMORIALS: ONE TYPE OF CONTEMPORARY
INTERVENTIONS IN HISTORICAL 19TH/20TH CENTURY
PSYCHIATRIC HOSPITAL PARKS**

STRESZCZENIE

Parki i ogrody przy szpitalach psychiatrycznych przełomu XIX i XX wieku to dzieła sztuki ogrodowej dowodzące terapeutycznej roli komponowanego krajobrazu. Przemiany w psychiatrii w ostatnich 100 latach skutkują zmianami zespołów służących nerwowo i psychicznie chorym, które są adaptowane do współczesnych celów. W ogrodach szpitalnych pojawiają się uzupełnienia o charakterze memorialnym. Upamiętniają one ofiary nazistowskiej eutanazji chorych psychicznie, która miała w latach II wojny światowej. Artykuł opisuje przykłady pomników akcji T4 i ich związek z historycznym krajobrazem parkowym i ogrodowym.

Słowa kluczowe: ogrody historyczne, ogrody szpitali psychiatrycznych, ogrody terapeutyczne, pomniki

ABSTRACT

Parks and gardens of psychiatric hospitals in the late 19th and early 20th centuries are a particular example of garden design art and testify to the role of designed landscape in therapy. Along with the evolution of psychiatry within the last 100 years, institutions for neurotic and mental patients have evolved too. Besides being adapted for contemporary purposes, hospital gardens have also become sites of commemoration of the victims of Nazi euthanasia of psychiatric patients, perpetrated during the Second World War. This article describes selected Aktion T4 memorials in their park and garden landscape context.

Keywords: historical gardens, memorials, psychiatric hospital gardens, therapeutic gardens

1. HISTORYCZNE SZPITALY PSYCHIA- TRYCZNE – URBANISTYCZNA I KRAJO- BRAZOWA CAŁOŚĆ

Historyczne szpitale psychiatryczne z końca XIX i początku XX wieku to zespoły budynków leczni-

czych, administracyjnych i technicznych otoczone komponowanym krajobrazem. Instytucje tego rodzaju wpisują się w nurt szpitalnej architektury pawilonowej o specyficznych cechach detalu właściwych budowłom o określonym programie użytkowym oraz lokalnym stylu estetycznym. Zakłady dla

nerwowo i psychicznie chorych wznoszone w całej Europie mimo lokalnych różnic stylistycznych mają wiele cech wspólnych. Położone zwykle na obrzeżach ówczesnych miast, zespoły te otoczone są starannie projektowanymi parkami i zespołami ogrodów o rozmaitych funkcjach. Wielu badaczy doszukuje się w nich związków z zyskującymi w owej epoce popularność miastami-ogrodami. Choć nie znajdują one całkowitego potwierdzenia w badaniach źródłowych i nie da się jednoznacznie stwierdzić czy rzeczywiście idea miast-ogrodów była bezpośrednią inspiracją dla architektów i lekarzy opracowujących plany szpitali, to nie da się zaprzeczyć, że istnieje wiele podobieństw. Zespoły te pod wieloma względami zaprojektowane były na wzór samodzielnych „miasteczek”. Widać to zwłaszcza w zakresie analizy budynków zaplecza. Niezbędną częścią zakładów prócz poszczególnych oddziałów, administracji, mieszkań dla lekarzy, kościoła lub kaplicy były wzniesione zgodnie z najnowszymi wówczas technologiami kuchnie zakładowe, pralnie czy kotłownie wyposażone w odpowiednie maszyny (np. silniki parowe) oraz wodociągi doprowadzające dobrej jakości wodę, czasem obejmujące także wieże ciśnień (jeśli była taka potrzeba).

2. FORMA I PRZEMIANY KRAJOBRAZU SZPITALI PSYCHIATRYCZNYCH PO-CZĄTKU XX WIEKU

Kompozycje ogrodowe obejmowały zielen reprezentacyjną – klomby, partery kwiatowe i ciągi alejowe, ogrody przypawilonowe, parki krajobrazowe, cmentarze zakładowe oraz całą gamę ogrodów użytkowych wraz z budynkami inwentarskimi. Były to zarówno sady, uprawy warzyw, pastwiska jak i ogrody zimowe – dopracowane pod względem estetycznym szklarnie. Często zakładom towarzyszyły jeszcze tzw. kolonie rolne oraz sanatoria – przeznaczone dla gruźlików. Staranne rozplanowanie budynków na rozległych i często usytuowanych wiodoków działkach było skończoną całością. I wydawać by się mogło, że nie ma w niej już miejsca na jakikolwiek uzupełnienia.

Jednak wraz z zachodzącymi w lecznictwie psychiatrycznym zmianami, takich uzupełnień i przekształceń zaczęto dokonywać. Zwykle były i są to rozbudowy obiektów, wprowadzania nowych budynków w zupełnie odmiennych stylach architektonicznych, co przeważnie wiązało się z uszczupleniem zasobów zieleni parkowej. Współcześnie są to zwłaszcza zabiegi konserwatorskie dotyczące budowl i zieleni, czy rekonstrukcje elementów wcześniej usuniętych. W tym miejscu należy wspomnieć,

że przemianom ulegał także kontekst krajobrazowy zakładów, zwłaszcza przedpole i dalekie powiązania widokowe, co wynikało z rozwoju miast i rozrastających się przedmieść. Kompleksowa analiza kierunków zmian i wszystkich rodzajów uzupełnień jakim podlegały obszary historycznych szpitali psychiatrycznych przekracza zakres niniejszego artykułu. Dlatego skoncentrowano się w nim na jednym aspekcie współczesnych interwencji projektowych o skali ogrodowej, które dotyczą pamięci.

Celem artykułu jest przegląd form upamiętniających ofiary prowadzonej w szpitalach psychiatrycznych w czasie II wojny światowej akcji T4, która polegała na eutanazji osób chorych psychicznie. Temat ten wybrano ze względu na to, że badania historyków nad przebiegiem zagłady chorych umysłowo rozpoczęto dopiero w końcu lat 1980tych i formy upamiętniania ofiar eutanazji należą do najbardziej współczesnych elementów wprowadzanych w historyczną przestrzeń ogrodów – poza interwencjami o skali architektonicznej i zabiegami konserwatorskimi w budynkach szpitalnych. Artykuł prezentuje przegląd form pomników i komentuje ich związek z oryginalnym krajobrazem parkowym i ogrodowym szpitali.

3. AKCJA T4 – KARTY WYRWANE Z KSIĘGI HISTORII

W trakcie II wojny światowej chorych psychicznie w myśl ideologii nazistowskiej traktowano jako niegodnych życia i z polecenia Hitlera w 1939 roku opracowano plany likwidacji osób z zaburzeniami psychicznymi oraz niepełnosprawnych, w tym także i dzieci. Dlatego gęsta sieć szpitali i zakładów psychiatrycznych rozwinięta jeszcze w na przełomie XIX i XX wieku na obszarze III Rzeszy, a także Austrii i okupowanej Polski stała się rozproszonym miejscem zagłady zgodnie z wytycznymi do tzw. akcji T4. Skrót pochodził od adresu siedziby głównego biura akcji, w Berlinie przy ulicy Tiergartenstraße 4. Akcja była centralnie zaplanowana – do jej przeprowadzenia wyznaczono pięć zakładów (część z nich zlokalizowana była w dawnych zamkach): Schloss Grafeneck, Bernburg, Hadamar, Schloss Hartheim, Schloss Pirna-Sonnenstein oraz jeden nowy w Brandenburg, w których urządzono komory gazowe. Z zewnątrz funkcjonowały one jako Krajowe Zakłady Leczniczko-Opiekuńcze (*Landes-Heil- und Pflegeanstalten*) i przywożono do nich pacjentów z tzw. zakładów przejściowych. Akcja później w postaci zdecentralizowanej była kontynuowana praktycznie we wszystkich zakładach pod okupacją III Rzeszy, gdzie pacjentów (w tym także i dzieci w osob-

nych zakładach „wychowawczych”) głodowano, podawano śmiertelne dawki leków i prowadzono na ich eksperymenty medyczne. Badacze przyjmują, że ogółem w latach 1939–1945 w wyniku działań objętych tą akcją życie straciło blisko 200 osób. Choć część sprawców osądzono bezpośrednio po wojnie, to ze względu na półoficjalny, a później tajny charakter akcji T4, systematyczne badania na szeroką skalę nad tym zagadnieniem zostały rozpoczęte wiele lat później. Mimo uzyskaniu dostępu do materiałów źródłowych przechowywanych w archiwach poszczególnych szpitali istniał syndrom wyparcia tego tematu. Przypisywane jest to przełamaniu granic etycznych i moralnych, co skutkowało cichym przyzwoleniem na eutanazję ze strony społeczeństwa i kręgów medycznych i naukowych w III Rzeszy i Austrii. Nieliczne były oznaki protestu – nawet poruszający społeczeństwo głos szanowanego biskupa Münster – Augusta von Galen – mimo, że wywołał poruszenie w społeczeństwie, nie odniósł żadnego skutku. Szczególnie dwuznaczna była rola niektórych lekarzy, badaczy ludzkiej psychiki i mózgu, którzy nie zostali osądzeni za popełnione morderstwa, a później przez lata publikowali prace opierające się na danych pozyskanych w wyniku uczestnictwa w zbrodniczym procederze eutanazji.

4. MIEJSCA PAMIĘCI W KOMPOZYCJACH PARKOWYCH OTACZAJĄCYCH SZPITALA – PRZEGLĄD

Polska

W Polsce pierwsze sposoby upamiętniania podjęto w latach bezpośrednio powojennych – jak na przykład wmurowanie tablicy w budynku dyrekcji

Il. 1. Pomnik w Obrzycach (dawny zakład Meseritz-Obrawalde). Źródło ilustracji: archiwum szpitala

Ill. 1. Memorial in Obrzyce (former Meseritz-Obrawalde), source: hospital archive

szpitala w Kocborowie, która została tam umieszczona w 1949 roku. Dzięki zeznaniom świadków, w miarę prowadzenia badań i odkrywania skali zbrodni oraz masowych grobów wznoszono także monumenty w na przyzakładowych cmentarzach i w pobliżu miejsc straceń. W 1954 roku powstał pomnik ku czci pomordowanych w Lesie Szpęgowskim.

Międzyrzecz. Natomiast w 1966 roku w szpitalu w Międzyrzeczu – dawnym zakładzie Meseritz-Obrawalde – wzniesiono kamienny pomnik poświęcony pamięci zamordowanych pacjentów szpitala.

Można powiedzieć, że ten monumentalny głaz z inskrypcją posadowiony na trójstopniowym postumencie z łamanego kamienia obrazuje podejście estetyczne tamtego czasu do problematyki tworzenia miejsca pamięci w krajobrazie. Symboliczne zastosowanie kamienia jako materiału trwałego i szlachetnego idzie w parze z wyeksponowaniem obiektu jako akcentu w całej kompozycji. Szerokość

Il. 2. Pomnik pomordowanych pacjentów szpitala psychiatrycznego w Krakowie-Kobierzynie, autorstwa prof. Józefa Sekowskiego. Fot. A. Staniewska

Ill. 2. A monument of patients murdered in mental hospital in Kraków-Kobierzyn. Photo: A. Staniewska

Il. 3. Pomnik ofiar akcji T4 w dawnym szpitalu Eglfing-Haar, proj. Josef Gollwitzer. Źródło ilustracji: domena publiczna

Ill. 3. Memorial T4 action in former Eglfing-Haar hospital, designed by Josef Gollwitzer. Source: public domain

postumentu pozwala na umieszczanie zniczy i składanie kwiatów w trakcie uroczystości, a kompozycja jest czytelnym nawiązaniem do pomników nagrobnych. Pomnik ten wzniesiony jest ponadto na północnym krańcu głównej osi założenia szpitalnego i jego tłem jest niewielki zadrzewiony pagórek.

Kobierzyn. W 1907 roku zapadła uchwała o rozpoczęciu budowy Zakładu dla Nerwowo i Umysłowo Chorych w Kobierzynie pod Krakowem, który otwarto jednak z powodu wojny dopiero w 1917 roku. Jak wiele innych placówek tego typu, w czasie II wojny światowej przechodził o trudne koleje losu i stał się miejscem zagłady chorych (także pochodzenia żydowskiego). Dlatego w 2002 roku na terenie szpitala specjalistycznego, dziś noszącego imię dra Józefa Babińskiego w Krakowie-Kobierzynie w odsłonięto tablicę i pomnik poświęcone pamięci zamordowanych pacjentów.

Dwie masywne tablice z listami nazwisk ramują stojącą figurę Matki Bożej Bolesnej podtrzymującej ciało Chrystusa. Pomnik został uzupełniony w 2007 roku o dwie wzorowane na macewach

tablice upamiętniające żydowskich pacjentów deportowanych we wrześniu 1941 roku do Treblinki i zamordowanych w Szpitalu. Jego autorem jest Józef Sękowski, profesor rzeźby krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych. Miejsce pamięci znajduje się w najwyższej położonej części szpitala i jest przesunięte lekko na południe w stosunku do zorientowanego w osi wschód-zachód kościoła zakładowego. Lokalizację taką wskazała ówczesna dyrekcja szpitala.

Niemcy

W szpitalach na terenie Niemiec pomnikowe upamiętnianie ofiar eutanazji datuje się od wielu lat, jednak przybyło ich znacznie w ostatnim trzydziestolecu. Pomniki upamiętniające zagładę chorych wznoszono w miarę powolnego ujawniania olbrzymiej skali akcji T4. Upływ czasu spowodował, że trudno było o bezpośrednie zeznania świadków, z drugiej zaś strony możliwy stał się dostęp do archiwów objętych wcześniej klauzulami czasowymi. Główne ośrodki akcji stały się w większości instytucjonalnymi miejscami pamięci (np. Hadamar czy Grafeneck w Górnej Austrii, zamek Hartheim koło Linzu), gdzie powstały okolicznościowe ekspozycje i lokalne centra dokumentacyjne. Ponadto w wielu zakładach, które do dziś dnia funkcjonują jako szpitale psychiatryczne (prowadzone przez różne prywatne podmioty, co wynika z systemu organizacji służby zdrowia), wznoszono i nadal wznosi się pomniki poświęcone pamięci pacjentów-ofiar.

Haar. Niedysiejszy zakład *Heil-und Pflegeanstalt Haar* w Eglfing koło Haar, na wschód od Monachium funkcjonuje dziś jako *Isar-Amper-Klinikum München-Ost*. Nawet współcześnie jest największą lecznicą psychiatryczną w Niemczech (blisko 1100 łóżek) i szpitalem uniwersyteckim Uniwersytetu Ludwika-Maksymiliana w zakresie psychiatrii i chorób psychosomatycznych. Otwarty w 1905 roku jako *Oberbayerische Kreisirrenanstalt Eglfing* (Haar I) został wybudowany w stylu pawilonomowym, w układzie z charakterystyczną aleją obwodową (Ringstrasse) i w 1912 roku został poszerzony o kolejną część (Haar II) na planie ortogonalnym. Oba założenia charakteryzują się starannym rozplanowaniem ponad setki budynków w parkowym otoczeniu, wyraźnymi osiami kompozycyjnymi części reprezentacyjnych i dużym zasobem obiektów (zarówno leczniczych jak i zaplecza technicznego i mieszkalnego personelu szpitala) o neobarokowym i wczesno secesyjnym detalu. Założenie objęte jest zarówno obiektowym jak i zespołowym wpisem do rejestru zabytków landu Bawarii. W pierwszej dekadzie XX wieku podjęto decyzję o rozbudowie szpitala (powstały i powstają nowe budynki kliniki)

Il. 4. Instalacja *Restlicht* (proj. Werner Mally) była prezentowana w przestrzeni publicznej Monachium zanim została przeniesiona do Haar. Fot. A. Manthey

Ill. 4. *Restlicht* instalation by Werner Mally was presented in public space in Munich before it was moved to Haar. Photo by A. Manthey.

oraz lokalizacji zabudowy mieszkaniowej w obrębie dawnego zakładu Haar II pod nazwą Jugendstilpark i przekształceniu tego obszaru w dzielnicę mieszkaniową.

Historii szpitala i upamiętnieniu ponad dwóch tysięcy pacjentów, ofiar nazistowskiej eksterminacji, poświęcona jest ekspozycja w tzw. muzeum psychiatrii, które mieści się od 2005 roku na pierwszym piętrze dawnej willi dyrektora. W 1990 roku na specjalnej konferencji poświęconej pamięci ofiar eutanazji odsłonięto pomnik zlokalizowany przed kaplicą zakładową. Autorem pomnika był monachijski rzeźbiarz Josef Gollwitzer.

Stalowy element na planie okręgu przecięty czterema nieregularnymi szczelinami przypomina znicz i postawiony jest na niewysokim kamiennym postumencie. Po obwodzie biegnie inskrypcja: *Zum Gedenken an die Opfer der Euthanasie und zur Mahnung* (Pamięci ofiar eutanazji i ku przestrodze). Obiekt stoi na trawiastym skwerze na wschód o kaplicy, na dawnej głównej osi kompozycyjnej zespołu Haar I.

Ponadto w 2015 roku artysta Werner Mally zaprojektował rzeźbę, która docelowo ma znaleźć się na obszarze *Jugendstilpark* po zakończeniu jego budowy jako memento i znak pamięci o historii miejsca.

Tymczasowo władze miejscowości zlokalizowały dzieło przed budynkiem ratusza w Haar. Rzeźba nosi nazwę *Restlicht* i jest kwadratowym stalowym baldachimem na czterech smukłych słupach. W stalowym kwadracie wycięto 400 otworów, które układają się w kolejne lata od 1939 do 1945 i liczbę ofiar zakładu w Eglfing-Haar ustaloną przez

centrum dokumentacyjne zbrodni nazistowskich (*NS-Dokumentationszentrum*).

Szaro stalowe niebo rzuca cień, który wraz ze zmianą kąta padania słońca rzuca na ziemię cień z widocznymi dzięki otworom datami. Inspiracją dla artysty były cyfry numerów obozowych tatuowane byłym więźniom obozów koncentracyjnych, które miały być symbolem odczłowieczenia (za tym stoi osobista historia dziadka jego żony), które w pomniku stały się wycinkami światła w cieniu przeszłości, który w końcu został pokonany. Ostateczna lokalizacja rzeźby ma zostać wybrana przez rzeźbiarza tak, aby padające od południa słońce rzucało cień z datami na postawioną od strony północnej ścianę-ekran. Mimo, że zapewne związek z kompozycją zespołu parkowego nie będzie miał tu istotnego wpływu, to będzie czytelne nawiązanie do roli jaką w rozplanowaniu zespołów szpitalnych odgrywało nasłonecznienie. Rola światła słonecznego w terapii w początkach XX wieku była znacząca. Znalazła swoje odzwierciedlenie w orientacji budynków względem stron świata, wielkości i południowej wystawie okien w salach pacjentów oraz licznych werandach i tarasach projektowanych w pawilonach szpitalnych.

Ansbach. O cieniach historii jako inspiracji dla pomnika ofiar eutanazji mówi także Meike Büdel, autorka projektu zrealizowanego w dawnym zakładzie *Heil- und Pflegeanstalt Ansbach* (otwartym w 1902 roku) – dziś *Bezirkskrankenhaus Ansbach*.

Tutaj ciężka stalowa płyta stoi pionowo i pokryta jest wytrawionymi w niej drobnymi kreskami – każda z nich symbolizuje jedną z ponad 2000 osób, które straciły życie. Szara ściana postawiona jest na prostokątnym placu z płyt betonowych, który

Il. 5. Pomnik pamięci ofiar nazistowskiej eutanazji w Bezirkskrankenhaus Ansbach (proj. Meike Büdel). Źródło: http://ansbachplus.de/wp-content/uploads/2013/02/Mahnmal.BKH_Ansbach.jpg, dostęp:15.03.2017

Ill. 5. Memorial of the nazi euthanasia victims in Bezirkskrankenhaus Ansbach designed by Meike Büdel, Source: http://ansbachplus.de/wp-content/uploads/2013/02/Mahnmal.BKH_Ansbach.jpg, last accessed:15 March 2017

Il. 6. Pomnik w Psychiatrisches Zentrum Nordbaden w Wiesloch (proj. Susanne Zetzmann). Fot. L. Kaelber

Ill. 6. Memorial in Psychiatrisches Zentrum Nordbaden in Wiesloch (designed by Susanne Zetzmann). Photo by: L. Kaelber

zlokalizowano w bezpośrednim sąsiedztwie zakładowego kościoła. Nie jest ustawiona na głównej osi założenia, ale znajduje się w istotnym punkcie węzłowym kompozycji.

Wiesloch. W 1905 roku otwarto *Großherzoglich Badischen Heil- und Pflegeanstalt bei Wiesloch*, które po licznych zmianach nazw dziś działa pod nazwą Centrum Psychiatrycznego Północnej Badenii (*Psychiatrisches Zentrum Nordbaden*) w Wiesloch. Ten malowniczo rozplanowany i organicznie wpasowany w krajobraz zespół historycznych budynków szpitalnych otoczonych parkiem i ogrodami oraz uzupełniony współczesnymi budynkami był

również miejscem akcji T4 jako placówka przejściowa przed transportami do Grafeneck. W 1980 roku powstała w szpitalu grupa robocza zajmująca się badaniem niechlubnej karty z dziejów szpitala i dążąca do upamiętnienia losów ofiar. Pierwszym znakiem pamięci był prosty drewniany krzyż ustawiony w pobliżu zakładowej kaplicy. Dopiero w 1994 roku udało się zrealizować pomnik projektu artystki Susanne Zetzmann.

Wykonana ze stali kortenowskiej rzeźba ma kształt przestrzennego pierścienia, z którego odłamano wycinek i odrzucony ukosem umieszczono w trawie po drugiej stronie przecinającej okrąg ścieżki.

Il. 7. Odślonienie instalacji poświęconej pamięci ofiar-dzieci w Wiesloch (proj. Elke Weickelt-Starzinski, 2015 rok), Źródło: Rhein-Neckar-Zeitung, Fot. Pfeifer

Ill. 7. Opening of the installation commemorating children victims of Wiesloch designed by Elke Weickelt-Starzinski in 2015. Source: Rhein-Neckar-Zeitung, Photo: Pfeifer

Il. 8. Pomnik ofiar eutanazji w Berlinie-Buch w zespole Campus C.W. Hufeland (proj. Patricia Pisani). Fot. A. Staniewska

Ill. 8. Memorial of euthanasia victims at Campus C.W. Hufeland in Berlin-Buch designed by Patricia Pisani. Photo by A. Staniewska

Pomiędzy asfaltową nawierzchnią ścieżki, a jej obramieniem z drobnej granitowej kostki umieszczono stalową wstęgę z wyrytą inskrypcją poświęconą pamięci ofiar. Wyrwany z okręgu fragment ma symbolizować osamotnienie i wyrzucenie poza społeczeństwo pacjentów szpitala, których w nazistowskiej ideologii określano jako „niegodnych życia”.

Pomnik zlokalizowany jest w pobliżu wspólnego głównego budynku szpitala, przesunięty na zachód względem głównej historycznej osi założenia, ale w miejscu eksponowanym i często uczęszczanym.

Następnie w 2015 roku upamiętniono los kilkunastu dzieci-ofiar eutanazji w tzw. zakładzie dziecięcym. Aranżacja zaprojektowana przez pracującą w szpitalu lekarzkę i artystkę Elke Weickelt-Starzinski opiera się na ścieżce z jasnego kamienia kończącej się ślepo spiralą w której centrum umieszczono tablicę z

informacją o ofiarach. W ścieżce umieszczono także odlewy dwunastu par dziecięcych bucików odnoszące się wprost do ilości małych pacjentów. Instalacja znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie budynku, w którym przetrzymywano dzieci.

Berlin-Buch. Kolejny pomnik poświęcony jest pamięci pacjentów z Campus C.W. Hufeland w Buch w dzielnicy Pankow w Berlinie. Pod koniec XIX wieku zakupiono majątek Buch na północny wschód od centrum w celu lokalizacji na tych terenach kolejnego zespołu szpitali dla rozwijającego się przestrzennie miasta. Zadanie projektu i koordynacji inwestycji powierzono miejskiemu radcy

W tym kontekście zlokalizowano pomnik, który jest subtelnym niedopowiedzeniem. Przeskalowana poduszka o boku długości 3 metrów z białego

Il. 9. Pierwszy element „pomnika szarych autobusów” zlokalizowany w bramie dawnego Heilanstalt Weißenau (proj. Horst Hoheisel, Andreas Knitz). Fot. A. Praefcke, domena publiczna

Ill. 9. First element of the Grey Buses Memorial located at the gate to the former Heilanstalt Weißenau designed by Horst Hoheisel and Andreas Knitz. Photo by: A. Praefcke, public domain

kompozytu z tworzywa sztucznego ma zagłębienie przypominające odciski głowy.

Autorką projektu zrealizowanego jesienią 2013 roku jest pochodząca z Argentyny artystka Patricia Pisani. Drobny wzór z wypukłych liter układa się w imiona ofiar i przypomina fakturę materiału lub haft na pościeli.

Poprzez nawiązanie do osobistego przedmiotu i snu ma mówić o drastycznym losie pacjentów, ich nagłej utracie bezpieczeństwa i intymności. Obiekt zlokalizowany jest na granicy między historycznym zakładem a współczesnymi budynkami kliniki Helios nawiązującej ceglana elewacją do historycznej architektury.

Weißenau. *Das Denkmal der grauen Busse*, czyli pomnik szarych autobusów, został zaprojektowany przez duet niemieckich artystów specjalizujących się w projektowaniu współczesnych pomników i miejsc pamięci. Horst Hoheisel i Andreas Knitz w 2005 roku zwyciężyli w konkursie na projekt miejsca pamięci przy zakładzie *Heilanstalt Weißenau*.

Pomnik, który jest uproszczoną kopią transportowej furgonetki, jakimi w czasie akcji T4 byli transportowani pacjenci do miejsc zagłady, składa się dwóch identycznych żelbetowych odlewów.

Jeden umieszczony jest w tzw. „starej bramie” do zakładu Ravensburg-Weißenau, który mieścił się w barokowych zabudowaniach dawnego opactwa i klasztoru norbertańskiego. W ten sposób pomnik na stałe blokuje jedno z wejść do dawnego zespołu klasztorowego. Przejście możliwe jest tylko przez szczelinę między dwiema połówkami szarego

odlewu. Drugi żelbetowy szary autobus jest podzielony na nadające się do transportu moduły.

Mobilna część pomnika jest przewożona z miejsca na miejsce i tymczasowo umieszczana w przestrzeni publicznej miejscowości i miast, które miały związek z eutanazją chorych psychicznie w czasie II wojny światowej. Pomnik dotąd odwiedził 14 miejscowości. W zamierzeniu autorów posłużenie się symbolem autobusu miało na celu odniesienie do ruchu i tak jak transportowano skazanych na śmierć, tak obecnie transportować należy pamięć, aby zdać sobie sprawę ze skali wydarzeń i nadać im ponadlokalny charakter, wykraczając poza jednostkowe pomniki i tablice pamiątkowe w poszczególnych zakładach. Transport szarego autobusu finansowany jest ze zbiórki publicznej i dofinansowania państwowego i mimo, że pierwotnie kolejny stały pomnik miał zostać ustawiony w Grafeneck, to artyści nie ograniczają liczby miejsc, do których ma trafić wersja mobilna zanim osiadzie na stałe.

Trudno o mocniejszy kontrast wobec tradycyjnych pomników, które operują mieszaniną uczucia szacunku, godności i patosu. Pomnik „szarych autobusów” nie został odlany z brązu ani wykuty w kamieniu. To odlew z żelbetu wykonany w komputerowo przygotowanej formie, który zwraca uwagę swym zagadkowym kształtem jako ciało obce w przestrzeni publicznej. Za daleka w swojej kłocowatej i ciężkiej formie wydaje się szorstki i odstraszający. Z bliska, otwiera się w przejście, które prowadzi do przeszłości pisze Stefanie Endlich. W środku, na ścianie szczeliny wryte są słowa: *Wohin bringt Ihr uns?* (dokąd nas wieziecie?), które dziś można

Il. 9. Szary autobus – furgonetka, którą transportowano chorych do miejsc zagłady, Źródło: archiwum Dokumentationsstelle Hartheim, domena publiczna

Ill. 9. The “grey bus”, a van which transported patients to death stations. Source: archives of Dokumentationsstelle Hartheim, public domain

postawić w kontekście dawnego braku społecznej reakcji na zagładę chorych. Dokąd mogła nas zaprowadzić obojętność?

AUSTRIA

Am Steinhof. Gdy w 1907 roku na obrzeżach Wiednia otwarto *Niederösterreichische Landes-Heil- und Pflegeanstalt für Nerven- und Geisteskranken Am Steinhof* (dzisiejszy Otto-Wagner-Spital) na wzgórzu Baumgartner Höhe w pobliżu Lasu Wiedeńskiego była to jedna z największych i najbardziej nowoczesnych placówek tego typu w Europie. Na kongresie psychiatrycznym w 1908 roku prezentowano imponujący model szpitala zrealizowanego według planów Carlo von Booga i Otto Wagnera. W latach 1938 – 45 na terenie szpitala działała instytucja służąca realizacji nazistowskiej polityki eliminacji osób „niewartych życia” (*„lebensunwertes Leben“*). Dopiero w 2003 roku powstał po wielu doraźnych i tymczasowych próbach upamiętnienia pomnik ofiar placówki *Am Spiegelgrund* działającej w dawnym zakładzie *Heil- und Pflegeanstalt „Am Steinhof“* w Wiedniu. Zrealizowano zwycięski projekt wyłoniony w drodze konkursu ideowego skierowanego do uczniów szkół średnich z 2000 roku, który ogłosiło lokalne stowarzyszenie kulturalne. Na lokalizację pomnika wybrano lekko nachylony na południe prostokątny skwer bezpośrednio przed secesyjnym teatrem na głównej osi założenia szpitalnego. Autorką koncepcji była Tanja Walter, a jej pomysł polegał na umieszczeniu 772 świetlnych steli symbolizujących znaną wówczas liczbę dzieci-ofiar nazistowskiego „zakładu opiekuńczego”.

Geometryczny układ stalowych słupków (o rozstawie 70 centymetrów) zakończonych elementem świetlnym odzwierciedla pozbawienie wolności i wtłoczenie w nieludzki rygor dzieci więzionych w zakładzie w latach 1940–1945.

Po kilkunastu latach od realizacji stele toną w morzu rozrośniętych, ale pielęgnowanych krzewów ozdobnych. Pamięci ofiar poświęcona jest także ekspozycja w dawnym pawilonie nr 17 oraz odpowiadający jej portal internetowy.

5. Podsumowanie

Opisane powyżej przykłady pomników obrazują różnorodne podejście do tematyki upamiętnienia dramatycznych losów ofiar zagłady chorych psychicznie dorosłych i dzieci pacjentów zakładów psychiatrycznych. W zakresie związku z krajobrazem dominuje podejście punktowe: wznoszony jest zwykle pomnik, rzeźba lub obiekt, o różnorodnej formie – od głazu (Międzyrzecz), przez rzeźbę figuralną (Kobierzyn) po współczesną lapidarną geometrię (Ansbach, Wiesloch).

Pośród materiałów dominują te kojarzone z trwałością jak kamień, stal, beton. Obiekty te cechuje pewna surowość, która ukazuje bezbronność ofiar zbrodni i ma wywoływać nastrój zadumy, refleksji i być przestrożą.

W zamierzeniu twórców, wszystkie pomniki mają stać się wehikułami pamięci – mają przywrócić pamięć o ofiarach i godność tym, którzy byli uznawani za życia niegodnych. Szczególnym przypadkiem jest tu pomnik „Szarych autobusów”, który poprzez pojawianie się wersji mobilnej w przestrzeni współczesnych miast pełnych życia ma stanowić wstrząsające memento i prowokować do zadumy nad losem odrzuconych i skazanych na zagładę z powodu choroby, inności lub niepełnosprawności.

Większość analizowanych przypadków nie ma szczególnie wyraźnego związku z historyczną kompozycją ogrodową dawnych zakładów. Mimo tego, ich lokalizacja jest istotna z funkcjonalnego punktu widzenia – mają być widoczne i dostępne, ale niekoniecznie znajdują się w osiach kompozycyjnych, czy też mają szczególne tło. Wyjątkiem jest „pomnik szarych autobusów”, który wychodzi poza tradycyjny kanon „miejsca pamięci”, mimo, że jest sam w sobie formą monumentalną. Dodatkowo przewożenie z miejsca na miejsce duplikatu odlewu autobusu zdecydowanie wychodzi poza lokalną skalę wielkości pomników. Pokazuje też, że okrutna ideologia była realizowana według powtarzalnego scenariusza i nie była jednostkowym nieszczęściem, lecz precyzyjnie zaplanowanym nieludzkim mechanizmem.

Z kolei w pomniku na terenie szpitala Am Steinhof instalacja świetlna stała się przedpolem istotnego

Il. 10. Pomnik ofiar placówki Am Spiegelgrund przed budynkiem teatru szpitala Am Steinhof w Wiedniu (proj. Tanja Walter). Fot. A. Staniewska

Ill. 10. Memorial of the victims Am Spiegelgrund institution in front of the theatre at the hospital Am Steinhof in Vienna designed by Tanja Walter.

obiekty, jakim jest historyczny teatr zakładowy o dekoracyjnej fasadzie stojący na głównej osi założenia szpitalnego, którą wieńczy słynny kościół projektu Otto Wagnera.

Prostokątne pole pomnika nawiązuje do reprezentacyjnego klombu zieleni przed głównym budynkiem i można je też podziwiać zarówno z dołu, jak

i z góry – z tarasu przed teatrem. Mniej istotna staje się dokładna analiza – czy ilość punktów świetlnych zgadza się z faktyczną ilością ofiar – miejsce pamięci organicznie wrasta w historyczną kompozycję ogrodową integralnie związaną z całością założenia i tworzy w niej nową jakość.

AKTION T4 MEMORIALS: ONE TYPE OF CONTEMPORARY INTERVENTIONS IN HISTORICAL 19TH/20TH CENTURY PSYCHIATRIC HOSPITAL PARKS

1. HISTORIC MENTAL HOSPITALS – AN URBAN AND LANDSCAPE TOTALITY

Historic psychiatric hospitals of the late 19th and early 20th centuries are present throughout Europe and, despite their diversity and distinctive local features, demonstrate a clear trend. Their buildings (whether designed for therapeutic, administrative or technical functions) are conceived as low pavilions laid out within a designed landscape. Their ornamental details correspond both to their function and to the local aesthetic style. Most of them are located at outskirts of cities (at least according to the city limits at that time) and are surrounded with carefully designed

park and garden complexes serving various purposes. A number of researchers see those complexes as having been influenced by the city-garden approach, growing in popularity at that time. Although no research has clearly demonstrated or proven that architects or physicians designing those complexes were inspired by the city-garden concept, there are clearly many similarities. In many ways, those complexes were designed as autonomous “towns”, which is particularly evident in their technical infrastructure buildings. Besides wards, administration buildings, physicians’ residences and a church or chapel, each hospital necessarily incorporated kitchens, laundry facilities and boiler rooms with appropriate

machines (including steam engines) as well as a system supplying good quality water, including a water tower where necessary. All of those were constructed according to state-of-the-art technologies of the time.

2. FORMS AND EVOLVING LANDSCAPE OF EARLY 20TH-CENTURY PSYCHIATRIC HOSPITALS

Hospital garden designs included elegant front gardens with flower beds, parterres, paths and avenues, as well as gardens adjacent to each pavilion, landscape gardens, graveyards, and a whole range of agricultural gardens with buildings for livestock. The latter category included orchards, vegetable gardens, pastures, as well as winter gardens, i.e. aesthetically designed greenhouses. Some hospitals also incorporated agricultural colonies and sanatoriums for tuberculosis patients. The complexes, carefully laid out on extensive grounds, often offering broad vistas, were complete in their design, seemingly allowing no subsequent additions or modifications.

However, with progress in psychiatric therapy, such modifications were often made, usually through expansion of existing buildings or addition of new buildings in entirely different architectural styles, often at the expense of the green areas. Currently, modifications consist mostly in conservation of buildings and vegetation or reconstructions of previously removed elements. Also the surrounding landscape has changed in most cases due to urban and suburban sprawl, altering the broad and far vistas. As a comprehensive analysis of modification trends and types of additions made to historical psychiatric hospitals would exceed the scope of this paper, it focuses on a single aspect of contemporary interventions in hospital garden complexes, relating to commemoration.

This article aims at presenting an overview of memorials of victims of the programme known as Aktion T4, i.e. involuntary euthanasia of mental patients by the Nazi German regime during the Second World War. This subject has been chosen for study because commemoration of those victims is one of the most recent types of intervention in the historical gardens of psychiatric hospitals, other than architectural or conservation interventions in hospital buildings. This is due to the fact that historical research into Aktion T4 started only in the 1980's. Forms of the monuments and memorials are analysed and their relationship with the original landscape of the hospital parks and gardens is reflected upon.

3. AKTION T4: PAGES RIPPED OUT OF HISTORY BOOKS

During the Second World War, according to the Nazi ideology, mentally ill people were treated as unworthy of living ("*lebensunwertes Leben*"). Under Adolf Hitler's order, plans were drawn up in 1939 to exterminate people with mental and physical disabilities, including children. Consequently, the dense network of psychiatric hospitals and facilities that had developed in the late 19th and early 20th centuries in Germany as well as Austria and Poland (which went under the Nazi German occupation in 1938 and 1939, respectively), became a dispersed location of mass murder, in line with the Aktion T4 guidelines. The codename was coined from the street address of the programme's Berlin headquarters, Tiergartenstraße 4. The programme was planned centrally. Five existing institutions and one new institution were selected as its locations and were equipped with gas chambers for that purpose. The existing facilities (some arranged in former castles) were Schloss Grafeneck, Bernburg, Hadamar, Schloss Hartheim and Schloss Pirna-Sonnenstein; the new facility was Brandenburg. They operated officially as *Landes- Heil- und Pflegeanstalten* ("Land Therapy and Care Centres"). Patients were brought to them from so-called transit centres. Later on, the programme was continued in a decentralised form in virtually all mental health facilities in Nazi-occupied territories, where patients (including children in separate "educational" facilities) were subjected to starvation, lethal dosages of medication, and medical experiments. According to researchers, nearly 200,000 people in total lost their lives in T4 and its aftermath between 1939 and 1945. Although some of the T4 perpetrators were tried immediately after the war, given the programme's semi-official (and later secret) character, systematic extensive investigation into it was only initiated many years later. Despite opening access to original documents relating to T4 in the archives of respective hospitals, the issue was mostly being repressed from public consciousness. This was due to a transgression of ethic and moral limitations and the consequent tacit agreement for euthanasia in the Third Reich and Austria, both in the medical and scientific community and in society at large. Protests were rare; even the emotional criticism from August von Galen, the widely respected Bishop of Münster, despite having agitated the public, was entirely fruitless. The role of certain physicians and human brain and mind researchers was particularly ambiguous. Having escaped trial and conviction for their participation in the criminal euthanasia programme, they

went on for many more years using the data thus obtained in the research papers they published.

4. MEMORIALS IN PARKS ADJACENT TO HOSPITALS: AN OVERVIEW

Poland

In Poland, the earliest commemoration efforts were made in the years immediately following the war. One example is the hospital in Kocborowo (now part of Starogard Gdański), where a plaque was placed on the management building in 1949. As investigations progressed, eyewitness testimonies were obtained, the scale of murders was being unveiled and mass graves were being discovered, further memorials were erected on graveyards and execution sites. In 1954, a memorial was created for those killed at the Szpęgawski Forest. In 1966, another monument was erected in the hospital of Międzyrzecz-Obrzyce, formerly known as *Meseritz-Obrwalde*, to commemorate the patients murdered there.

Międzyrzecz. The memorial, an imposing rock sitting atop a three-level pedestal built of rough stones, is an example of the aesthetic trend of commemoration within the landscape, prevalent at that time. The use of rock, a durable and elegant material, is symbolic and the entire memorial is prominent, dominating the composition. The breadth of the pedestal allows placing of candles and flowers during ceremonies; the design of the memorial is a clear reference to gravestones. Also, the monument, set against the backdrop of a wooded mound, tops the main axis of the hospital layout at its northern end.

Kobierzyn. In 1907, a decision was made to start the construction of the Institution for Neurotic and Mental Patients in Kobierzyn near Kraków. Due to the outbreak of the First World War, it was not opened until 1917. As many institutions of this type, it went through a difficult period in the Second World War, when it became a centre for extermination of patients by the Nazi Germans. Hence, a plaque and a memorial were unveiled in 2002 on the grounds of the hospital, now known as Dr Joseph Babinski Specialised Hospital in Kraków-Kobierzyn, to commemorate the murdered patients. Two massive slabs with lists of victims' names flank a standing Pietà – a statue of Virgin Mary upholding the dead body of Christ. In 2007, two matzevah-shaped steles were added to the memorial to commemorate Jewish patients deported in September 1941 from the hospital to the death camp in Treblinka and those murdered in the hospital itself. The memorial was designed

by Józef Sękowski, a sculptor and professor at the Academy of Fine Arts in Kraków. It is located in the most elevated part of the hospital grounds. It is shifted slightly southwards from the hospital church, located on the East-West axis. This location was selected by the hospital management.

Germany

In hospitals in Germany, memorials for victims of euthanasia have been created for many years but have been clearly on the rise for the last 30 years, as the huge scale of T4 has gradually been revealed. As time has progressed, eyewitness accounts have grown more and more difficult to obtain; on the other hand, archives previously closed for specified periods have become accessible. The main T4 centres (such as Hadamar, Grafeneck in Upper Austria, Schloss Hartheim near Linz) have been institutionalised as memorials, hosting exhibitions and documentation centres. Memorials have also been created in numerous institutions which still operate as psychiatric hospitals (run by various private operators, in line with the healthcare organisation model).

Haar. The former *Heil-und Pflegeanstalt Haar in Eglfing near Haar*, east of Munich, now operates under the name of *Isar-Amper-Klinikum München-Ost*. Even today it is the largest psychiatric therapy centre in Germany, with nearly 1,100 beds, and a university hospital of the *Ludwig-Maximilians-Universität* specialising in psychiatry and psychosomatic conditions. The institution, open in 1905 under the name of *Oberbayerische Kreisirrenanstalt Eglfing (Haar I)*, was designed as a complex of pavilions with a distinctive circular avenue (*Ringstrasse*). In 1912 it was expanded with an orthogonal part known as Haar II. The two complexes include more than one hundred buildings hosting therapeutic wards, technical infrastructure, and personnel dwellings, meticulously laid out within a park, with the official parts grouped around clear axes, and adorned with details in Neo-Baroque and early Art Nouveau styles. The entire complex and its individual parts are listed as Bavaria's heritage objects. In the 1900's, a decision was made to expand the hospital (new clinic buildings were, and are still being, constructed) and to convert the former Haar II facility into a residential area under the name of *Jugendstilpark*.

The first floor of the former manager's villa has, since 2005, hosted a Museum of Psychiatry, presenting the history of the hospital and commemorating more than two thousand patients exterminated by the Nazis. In 1990, during a medical conference commemorating the euthanasia victims, a memorial was unveiled in front of the Protestant chapel.

The memorial was designed by Josef Gollwitzer, a sculptor from Munich. Its circular form intersected by four uneven perpendicular cracks, reminiscent of an eternal torch, is placed on a low stone pedestal. It bears the inscription: *Zum Gedenken an die Opfer der Euthanasie und zur Mahnung* (“In Memory of the Victims of Euthanasia and as a Warning”) around the rim. The memorial is located on a patch of grass, east of the chapel, on the former main axis of the Haar I complex.

Another memorial was designed by Werner Mally in 2015 and is to be placed in the *Jugendstilpark* after its completion, to serve as a memento about the history of the place. Pending works in the *Jugendstilpark*, the installation stands in front of the Haar town hall. It is entitled *Restlicht* and has the form of a square steel canopy resting on four slender pillars. In the steel slab there are 400 holes arranged to form consecutive year numbers from 1938 to 1945. It commemorates the victims of Eglfing-Haar, whose number was established by the *NS-Dokumentationszentrum*, a centre for documenting Nazi crimes. The grey canopy casts a shadow on the ground, with spots of light forming year numbers, shifting with the angle of sun rays. The artist was inspired by registration numbers tattooed on the skin of concentration camp inmates (among them, his wife’s grandfather), a means of dehumanisation. In the memorial, the numbers are used as rays of light piercing the shade of the past, which has finally been defeated. The target location of the memorial is to be chosen by the artist in such a way that the rays of the Sun shining from the south cast the date-dotted shadow on a screen placed on the northern side of the installation. Although the memorial’s location will have no direct link with the park’s design, it will be a clear reference to the role of solar exposure in the design of hospital complexes in the early 20th century. At that time, sunlight featured as an important means of therapy and its role was reflected in the orientation of buildings relative to the points of the compass, the size of windows in patients’ rooms and their southerly aspect, and numerous porches and terraces present in hospital pavilions.

Ansbach. Shades of history as an inspiration for the commemoration of euthanasia victims is also referenced by Meike Büdel, the designer of the memorial at the former Heil- und Pflegeanstalt Ansbach, opened in 1902, now operating as *Bezirkskrankenhaus Ansbach*. This design, too, incorporates a heavy steel slab but placed vertically and covered with more than 2,000 small engravings, each symbolising one person who lost his or her life. The grey wall stands on a rectangular square made of concrete

slabs, located in the immediate vicinity of the hospital church. It is not located on the main axis but in an important focal point of the spatial layout.

Wiesloch. The “*Großherzoglich Badischen Heil- und Pflegeanstalt bei Wiesloch*” was opened in 1905. Having undergone many name changes, it now operates as *Psychiatrisches Zentrum Nordbaden* (Nordbaden Psychiatric Centre) in Wiesloch. This complex of historical hospital buildings surrounded with parks and gardens, all laid out to fit in harmoniously with the picturesque landscape, with more buildings added subsequently, was also a T4 site, serving as a transit facility for transports towards Grafeneck. In 1980, a working group was established in the hospital to investigate the disgraceful episode of the hospital’s history and to commemorate the victims. The first memorial was a plain wooden cross erected near the hospital chapel. Only in 1994 a larger memorial was created according to a design by Susanne Zetzmann. Made of corten steel, the memorial is shaped as a three-dimensional ring with a section broken off and placed diagonally in the grass, as if thrown away across the path intersecting the site. This fragment is to symbolise the solitude of the patients, rejected by society and classified by the Nazi ideology as unworthy of living. Within the path, between its tarmac pavement and the edging made of small granite cobbles, a steel strip is set, with an inscription commemorating the victims. The memorial’s location is next to the hospital’s present main building, shifted westwards in relation to the historical main axis but in a prominent and frequented place.

In 2015, another memorial was added to commemorate a dozen children who were subject to euthanasia in the children’s ward. The arrangement was designed by Elke Weickelt-Starzinski, a physician and artist working for the hospital. It consists of a path, paved with light-shaded cobblestone, with a spiral-shaped dead end surrounding a plaque bearing information of the victims. Set in the path, there are footprints of twelve pairs of children’s shoes, cast in metal, referring to the number of the children murdered. The installation is located directly near the building where the children were kept.

Berlin-Buch. Another memorial is for the patients of *Klinikcampus C. W. Hufeland* in Buch, in Berlin’s Pankow borough. In the late 19th century, the Buch estate, north-east of central Berlin, was purchased with the view to locating another hospital complex here, to cater for the needs of the expanding city. The city’s construction counsellor, Ludwig Hoffmann, was entrusted with designing and coordinating the project. The first part, the sanatorium for tuberculosis patients, was completed in 1903,

followed by other wards, which jointly make up the “Buch hospital town”, including the *III Städtische Irrenanstalt* built in 1900-1907, with extensive infrastructure facilities. The complex, previously known as *Städtische Heil- und Pflegeanstalt Buch*, still operates as a healthcare facility. Its 45 historical buildings, under conservators’ protection, occupy the area of 67.5 ha. They are laid out symmetrically on a cruciform plan; the trees planted to fit in with the design have also become a valuable historical feature. The architect was clearly inspired with Renaissance castles and English architecture, which is manifested in brick façades, light shaded stonemasonry, sloping roofs, and decorated jutties and gables.

The memorial located in this context has the nature of a subtle understatement. It consists of an oversized (3×3 metres) pillow made of white plastic composite, with a depression in the centre, as if made by a head just lifted from the pillow. A fine pattern of embossed letters, making up the victims’ names, looks like fabric or embroidery on the pillowcase. A reference to a personal object and to sleep, it relates the tragic fate of the patients who abruptly lost their security and intimacy. The design by Patricia Pisani of Argentina was executed in autumn 2013. The memorial is located between the historical establishment and the contemporary buildings of the Helios clinic, whose brick façades allude to the historical architecture.

Weißenu. *Das Denkmal der grauen Busse*, or the Grey Buses Memorial, was designed by a duo of German artists specialising in contemporary monuments and memorials, Horst Hoheisel and Andreas Knitz, who won a contest for the design of a memorial in Weißenu. The memorial’s form is a simplified copy of the type of van that was used for transporting patients to their extermination sites during T4. Two identical reinforced concrete casts have been made according to this design. One is placed in the “old gateway” to the former Ravensburg-Weißenu healthcare institution, which occupied the buildings of an older Premonstratensian abbey. The “bus” thus permanently blocks one of the entrances to the former religious complex. The only way in is by a passageway in the middle, behind the two halves of the grey cast. The other concrete “grey bus” is assembled of transportable modules and changes its location, being temporarily put on public display in towns or cities related to the euthanasia of the mentally ill during the Second World War. Thus far, it has been displayed in 14 locations. The designers’ intention was to use the bus design to symbolise movement. Just as patients were transported to meet their deaths, so should remembrance be transported today

in order to accentuate the scale of the tragic process and transgress the usual local character of commemoration provided by single permanent memorials. The transport of the movable “grey bus” is financed from public collections and federal grants. Although, according to the initial plan, the memorial is finally to be located permanently in Grafeneck, the artists have not specified any closed list of locations it is going to visit before settling there.

“*There can hardly be a starker contrast between this and traditional memorials designed to make an impact through a mix of respect, dignity, and solemnity. The ‘Grey Buses Memorial’ is neither cast in bronze nor carved in stone. It is a reinforced concrete cast made in a computer-designed mould. It strikes the viewer with its puzzling form, as a foreign matter in the public space. From a distance, its chunky shape seems rough and forbidding. Once approached, it reveals a passageway leading into the past,*” thus has Stefanie Endlich described the memorial. On one of the sides of the passageway, the words are carved: *Wohin bringt Ihr uns?* (“Where are you taking us to?”). Today, the same question could be asked in the context of a lack of community reaction to the extermination of the ill: what could indifference lead us to?

Austria

Am Steinhof. The *Niederösterreichische Landes-Heil- und Pflegeanstalt für Nerven- und Geisteskranke Am Steinhof* (known today as *Otto-Wagner-Spital*), located at Baumgartner Höhe near the Vienna Woods at the outskirts of Vienna, was, at the time of its opening in 1907, one of Europe’s largest and most modern mental health institutions. An impressive model of the hospital, created to the designs of Carlo von Boog and Otto Wagner, was presented during the psychiatry congress in 1908. Between 1938 and 1945, an institution based in the hospital, under the name of *Am Spiegelgrund*, pursued the Nazi policy of elimination of persons deemed “unworthy of living”. Only in 2003, after numerous ad hoc and temporary commemoration attempts, a memorial to the victims of *Am Spiegelgrund* was created. The design was selected from entries to a contest organised by a local culture association in 2000, targeted at high school students. The winning design was that by Tanja Walter, consisting of 772 luminous steles, corresponding to the number (as known at that time) of victims of the Nazi “care facility”. The geometrical layout of the steel posts (spaced 70 cm apart), each topped with a luminous element, symbolises the incarceration and inhumane treatment inflicted upon the children kept at

the institution between 1940 and 1945. The memorial is located on a gently sloping rectangular patch of green in front of the *Jugendstiltheater*, on the main axis of the hospital complex layout. Today, seventeen years after the memorial's creation, the steles are submerged in a sea of grown but well-groomed decorative shrubs. The victims are also commemorated through an exhibition in the former pavilion no. 17 and the corresponding web portal.

5. CONCLUSION

The selected memorials described above illustrate the diverse approaches to commemoration of the tragic fate of exterminated psychiatric patients, adults and children. As far as the memorials' relation with landscape is concerned, a punctual approach predominates: the memorial is usually a monument, a sculpture or another type of structure; its form may differ from e.g. a rock (as in Międzyrzecz, or Andernach), to a statue (Pietà), to a lapidary contemporary geometrical structure.

Materials associated with durability, such as stone, steel, or concrete, are usually used. Most of these objects are austere, bringing to mind the vulnerability of the victims, and are intended to provoke reflection and to serve as a warning. The designers of all those memorials intended them to become vehicles of remembrance, bringing back the memory of the victims and restoring dignity to those once deemed "unworthy of living". The "Grey Buses Memorial" is a particular case: its movable version appearing in the busy centres of today's cities is to be a striking memento, provoking reflection on the fate of those rejected and doomed for their condition, disability or being different.

Most of the memorials described above bear no close relation with the historical spatial design of the hospital gardens in which they are located. Still, their location has a functional importance: they were designed to be prominent and accessible (though not necessarily located on the main axes) or set against a particular background. Again, the "Grey Buses Memorial" is exceptional, transgressing the traditional memorial canon, despite its monumental form. Also the movability of its copy is a clear departure from the local scale of most memorials. It shows that the ruthless ideology was materialised according to a repetitive scenario; the extermination was carried out through a precisely planned inhumane mechanism, rather than being a singular disaster.

On the other hand, the luminous installation of the Am Steinhof hospital memorial is set against the backdrop of an important building, the hospital

theatre with its decorative façade, located on the main axis of the hospital's spatial layout, topped with the famous church designed by Otto Wagner. The rectangular field of the memorial is a reference to a stately flower bed in front of the main building; it can be appreciated from above, i.e. from the front terrace of the theatre, as well as from below. Whether the number of the luminous elements corresponds precisely to the number of victims has become less important; the memorial is an added value in itself, blending in organically with the historical garden design, which, in turn, is an integral part of the entire complex.

LITERATURA

1. Aly G., 2015, *Obciążeni: „eutanzja” w nazistowskich Niemczech*, Wołowiec, oryginalna publikacja w języku niemieckim: *Die Belasteten: 'Euthanasie' 1939-1945. Eine Gesellschaftsgeschichte*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 2013,
2. Czech, H., 2007, Gedenkstätte Steinhof: Ende eines Provisoriums, [w:] *Gedenkdienst* 4/07, online: <http://www.gedenkdienst.at/index.php?id=522>, dostęp: 15.03.2017,
3. Czech H., 2012, NS-Medizinverbrechen in Wien: Aktuelle Stationen der Aufarbeitung, *DÖW Mitteilungen* 207 (July), 2012, str. 1-4, <http://www.doew.at/cms/download/6epo2/207.pdf>, dostęp: 23.03.2017,
4. Dahl M., 2000, Die Tötung behinderter Kinder in der Anstalt Am Spiegelgrund 1940 bis 1945, [w:] Gabriel E., Neugebauer W. (red.), *NS-Euthanasie in Wien*, Wien, Köln, Weimar 2000, str. 75-92,
5. Döhl D., 2004, *Ludwig Hoffmann. Bauen für Berlin 1896 – 1924*, Tübingen,
6. *Gross-Prozess beginnt* (cykl zarchiwizowanych artykułów z czasopisma Lebenshilfe Wien), 21 marca 1998, <http://www.dielebenshilfe.at/Gross-Prozess-beginnt-21-Maer.377+M5073d36c033.98.html?&type=98>, dostęp: 15.03.2017,
7. Jaroszewski Z. (red.), 1993, *Zagłada psychicznie chorych w Polsce 1939–1945*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa,
8. Knitz A., Hoheisel H.(red.), 2012, *DAS DENKMAL DER GRAUEN BUSSE – Erinnerungskultur in Bewegung*, Publikation zum Mahnmal Weissenau, Stadt Ravensburg, ZfP Südwürttemberg, Landschaftsverband Rheinland, Ravensburg, str. 75-78,
9. Kretschmer M., 2002, *Die Weissenau. Geschichte und Erinnerungen. Psychiatrisches Krankenhaus von 1945 bis 1990*, Verlag Psychiatrie und Geschichte, Zwiefalten,
10. *Mahnmal für die Opfer vom Spiegelgrund*, Archivmeldung der Rathauskorrespondenz vom 26.11.2003, <https://www.wien.gv.at/rk/msg/2003/1126/006.html>, dostęp: 15.03.2017,
11. Mayr M., Schatten der Klinik, artykuł w *Süddeutsche Zeitung* z 18 grudnia 2015, <http://www.sueddeutsche.de/muenchen/landkreismuenchen/haar-schatten-der-klinik-1.2787589>, dostęp: 15.03.2017
12. Milewski J., 1995, *Stulecie szpitala w Kocborowie*, Starograd Gdański 1985-1995, str. 42-42,

13. Petry J., Middelhoff H.D. (red.), 1992, *Die Heil- und Pflegeanstalt Wiesloch in der Zeit des Nationalsozialismus*, Wiesloch, Schriftenreihe Arbeitskreis Die Heil- und Pflegeanstalt Wiesloch in der Zeit des Nationalsozialismus, Heft 1, dostępne online: http://www.pzn-wiesloch.de/fileadmin/user_upload/Wiesloch/Bilder_Zentrum/Geschichte/Schriftenreihe_AK_NS_Heft_1.pdf (dostęp: 15.03.2017),
14. praca zbiorowa, *Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus*, Bonn 1996,
15. Ottmann A., Wiesloch: PZN weiht Mahnmal gegen den Nationalsozialismus, *Rhein-Neckar Zeitung* z dnia 29.01.2015, http://www.rnz.de/nachrichten/wiesloch_artikel,-Wiesloch-PZN-weiht-Mahnmal-gegen-den-Nationalsozialismus-ein-_arid,72193.html, dostęp: 15.03.2017,
16. rec, *Mahnmal für NS-Opfer der Ansbacher Klinik eingeweiht* (Pomnik ofiar narodowego socjalizmu w klinice w Ansbach poświęcony), notatka prasowa z odsłonięcia pomnika z dnia 26.11.2012, <http://www.nordbayern.de/region/mahnmal-fur-ns-opfer-der-ansbacher-klinik-eingeweiht-1.2535960/kommentare-7.1651911>, dostęp: 20.03.2017,
17. Roloff E., Henke-Wendt K., 2015, Psychiatrie im Park aus Jugendstilzeiten. Das Psychatriemuseum in Haar [w:] *Besuchen Sie Ihren Arzt oder Apotheker. Eine Tour durch Deutschlands Museen für Medizin und Pharmazie*. Band 2, Süddeutschland, Stuttgart 2015, str. 102–104,
18. Wójtowicz M., 2015, Zakłady psychiatryczne w Langenhorn, Wiesloch i Lubiążu – komplementarne zespoły urbanistyczne, [w:] *Architectus* Nr 2 (42), Wrocław, str. 41–54,
19. wykaz miejsc pamięci (*Erinnerungsorte München*), udostępniany przez referat ds. kultury magistratu Monachium, <https://www.ris-muenchen.de/RII/RII/DOK/SITZUNGSVORLAGE/1294949.pdf>, dostęp: 15.03.2017